УДК 94(477)«185/191»:284
DOI https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2026.3.30

Кравчук Богдан Васильович
аспірант кафедри історії, археології та методики викладання
Херсонського державного університету
вул. Шевченка, 14, Івано-Франківськ, Україна
orcid.org/0000-0002-1052-7223

ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКІ ГРОМАДИ ХЕРСОНСЬКОЇ ТА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ ЯК ПРОСТІР МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Актуальність проблеми. *Вивчення історії пізнього протестантизму в Херсонській та Київській губерніях другої половини XIX – початку XX ст. спонукає до переосмислення ролі релігійних громад у трансформації українського селянства. Більшість дослідників звертають свою увагу на причини та умови генезису пізнього протестантизму, його конфесійну еволюцію. Проте цей релігійний рух не міг перебувати поза контекстом оточуючого суспільства. Тому сьогодні важливо дослідити як пізній протестантизм вплинув на формування нових моделей соціальної взаємодії, повсякдення, ціннісних орієнтирів українського селянства. Для цього необхідно проаналізувати пізньопротестантські громади не тільки як релігійні осередки, але як соціальне середовище, яке формувало нові соціокультурні практики. Ці практики були своєрідним відображенням загальних процесів модернізації в Російській імперії другої половини XIX ст.*

Мета дослідження *полягає у вивченні ролі пізньопротестантських громад Херсонської та Київської губерній у формуванні нових соціокультурних практик українського селянства в умовах модернізації другої половини XIX ст.*

В основу ***методів дослідження*** *покладена теорія модернізації, яка дає змогу проаналізувати соціальні зміни українського селянства, які стали одним із чинників зародження та поширення пізнього протестантизму на українських землях. Підходи соціальної історії та історії повсякдення дають можливість вивчити трансформацію сімейних та міжособистісних відносин, трудової етики, способу життя, громадської самоорганізації в середовищі пізньопротестантських громад.*

Результати дослідження. *Визначено, що генезис пізньопротестантських громад здійснювався в загальній канві трансформації соціально-економічних відносин та процесів модернізації на Півдні України (Херсонщина) і на Правобережжі (Київщина). Встановлено, що спільноти пізніх протестантів стали простором формування нових соціокультурних практик в середовищі українського селянства. З'ясовано, що вони проявлялися в утвердженні інших правил трудової етики, підвищені рівня грамотності, в тому числі з допомогою біблійної освіти, розвитку благодійництва та гуманітарної допомоги, самоорганізації громад, змінах в повсякденні та родинних відносинах тощо. Виявлено, що конфлікти з урядовою вертикаллю, духовенством та місцевим населенням супроводжувалися релігійними утисками та переслідуваннями, однак ненасильницький і доволі масовий спротив громад дав шанс не припинити їх розвиток, а також зберегти власну конфесійну ідентичність. Обґрунтовано, що досвід спільнот пізнього протестантизму є важливою складовою історичної пам'яті України.*

Ключові слова: *українське селянство, Південь України, Херсонщина та Київщина, соціально-економічні відносини, економічна політика, модернізація, повсякденність, протест, масовий спротив, релігійні переслідування, історична пам'ять.*

Вступ. Друга половина XIX – початку XX ст. стала періодом значних трансформацій, що охопили всі сфери життя мешканців українських земель, які перебували в складі Російської імперії. Модернізаційні процеси, які впродовж декількох десятків років впевненою ходою крокували європейським континентом, поширилися і на цих територіях. Соціально-економічні

© Кравчук Б. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

перетворення, суспільно-політичні трансформації, модифікація господарства, інфраструктури та освіти сприяли і спонукали до перегляду традиційних моделей життя, які не відповідали духові часу.

Останньою модернізація зачепила найбільш консервативну та усталену конструкцію суспільного життя – релігію та її догматику. Православна церква як один із стовпів самодержавства та духовна опора імперської влади вкрай важко піддавалася динамічним віянням сучасності і тому чинила найбільший спротив бодай найменшим спробам трансформуватися.

Однак, загальні структурні перетворення, що охопили переважну більшість сфер життя, вплинули і на релігійну їх складову. Поряд із домінуючим православ'ям почали активно виникати не поодинокі містичні релігійні течії, а цілком раціоналістичні духовні рухи із міцною внутрішньою організацією, усталеною теологією та богослужбовою традицією, розгалуженою мережею спільнот та духовною ієрархією. Своєю відповідністю часу ця модерна релігійна хвиля змогла кинути виклик застарілим традиціям і стати альтернативою в духовних пошуках вірян.

Поява пізньопротестантських рухів стали одним із найбільш помітних проявів релігійної модернізації українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст. Їх становлення було зумовлене низкою взаємопов'язаних чинників. Водночас сама поширення спільнот пізнього протестантизму в умовах модернізаційних перетворень спонукає розглядати їх не лише як релігійне явище, а й як особливе соціальне середовище, у межах якого формувалися нові моделі життя, які мали разючі відмінності від попередніх.

Метою статті є дослідження пізньопротестантських громад Херсонської та Київської губерній як простору модерних соціокультурних практик українського селянства, виявлення їхнього впливу на зміни в повсякденні та взаємовідносинах в умовах модернізації другої половини XIX ст.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання:**

– проаналізувати вплив протестантських громад на формування нових соціокультурних практик українського селянства;

– визначити особливості трансформації повсякденного життя, родинних відносин, трудової етики, освіти та внутрішньої самоорганізації членів громад;

– дослідити взаємини громад із адміністрацією, духовенством і місцевим населенням, а їхній релігійний протест і стійкість перед переслідуваннями як прояв спротиву імперській релігійній політиці;

– окреслити значення діяльності пізньопротестантських громад для розуміння модернізаційних процесів та їх місця в історичній пам'яті.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є теорія модернізації, яка дає змогу визначити характер поширення пізньопротестантських громад у контексті загальних суспільних трансформацій другої половини XIX – початку XX ст., спричинених змінами соціально-економічних відносин, розвитком ринкової економіки, урбанізацією та переосмисленням традиційних моделей суспільного життя. Важливе місце в дослідженні посідають підходи локальної історії, котра дає можливість проаналізувати розвиток конкретних спільнот у Херсонській та Київській губерніях, виявити регіональну специфіку їх функціонування та моделей. Для реконструкції трансформації повсякденного життя членів громад використано підходи історії повсякденності, що сприяли вивченню змін в релігійних практиках, етиці праці, сімейних відносин, освіти, внутрішньої самоорганізації та моделей соціальної взаємодії українського селянства.

Результати дослідження. Генезис пізньопротестантських громад на території Херсонської та Київської губерній призвів не лише до релігійних, а й до соціокультурних змін. Виникнення нових духовних практик та форм богослужіння, відмінних від ортодоксальної традиції, переростав у локальні протистояння, які охопили не лише релігійну сферу життя, але й всі інші напрями: від соціально-економічного та суспільно-політичного до побутового та ціннісного. Ця конфронтація породжувала нові форми соціокультурних практик, які пізні протестанти намагалися побудувати як на основі власних релігійних переконань, так і задля протиставлення себе православним вірянам.

Найбільш помітними ці трансформації стали у соціально-етнічній площині, де під впливом релігійних переконань формувались інші моделі міжособистісних відносин, моральної поведінки та відповідальності за громаду. В умовах традиційного селянського середовища, де власна репутація та авторитет були ключем до формування думки про людину, постійна увага з боку православного оточення змушувала пізніх протестантів ретельно дбати про власний імідж [1, с. 211], адже будь-який аморальний вчинок одного представника громади міг бути використаний для дискредитації всієї спільноти. Це призводило до того, що нові поведінкові моделі ставали не тільки особистим вибором пізнього протестанта, а й важливим елементом колективної відповідальності.

Всі ці зміни вплинули на православне оточення, яке змушене було «підтягувати» рівень власного духовного стану до пізньопротестантського. Їхні нові норми моралі, які передбачали тверезе життя, сумлінну працю, міцні сімейні відносини, підвищення грамотності, мотивували православних до перегляду власної поведінки: «Поява штундистів, служачи прикладом для православних спільнот, в багато чому покращує їх моральність» [2]. В цьому проявлялось не скільки релігійний вплив пізньопротестантських громад, стільки соціальний, який власною буденністю та повсякденним виконанням вказував на альтернативну модель життєвої організації.

В цьому контексті варто віддати належне і взаємодопомозі в середині громад, яка демонструвалась у вигляді благодійництва як прояву практичного християнства [1, с. 208]. Матеріальна підтримка нужденних, допомога хворим, постраждалим від різних життєвих обставин, опікунство над засудженими лідерами громад, стали частиною життя спільнот. Часто ця допомога виходила за межі громади і втілювалась на практиці для православного оточення [3].

Не менш глибокі зміни відбувалися й у культурно-освітній сфері, яка в умовах модернізаційних процесів стала одним із головних чинників переосмислення традиційних моделей самоідентифікації селянства, адже в другій половині XIX ст. релігійна належність виступала одним із ключових її чинників. І саме в цей час, під впливом модернізації, в середовищі українського селянства, відбувається руйнація усталених уявлень, згідно із якими особа «малоросійського» походження мала обов’язково сповідувати православну традицію. Відтепер переконання про нерозривний зв’язок між етнічною та конфесійною приналежністю зазнало краху. Якщо католицизм асоціювався з поляками, юдаїзм – з євреями, іслам – з кримськими татарами, а протестантизм – із німецькими колоністами, то поява українців-протестантів ставила під сумнів традиційну систему суспільних уявлень. Вона викликала критику з боку православного середовища: «Збережи нас Мати Божа, Трійця Свята, щоб ми і діти наші не переймали чужого німецького вчення» [4].

Незважаючи на спробу духовенства подати пізній протестантизм як німецьке вчення, члени громад залишалися частиною українського селянського середовища, послуговувалися рідною мовою [5], зберігали традиційний спосіб господарювання, але водночас вносили свої корективи в духовну модель життя цього суспільства. Їх вчення спонукало до особистого прочитання текстів Святого Письма, вивчення їх на пам’ять, що в кінцевому результаті призводило до підвищення грамотності членів спільноти, до забезпечення освітою дітей. Це формувало нову культуру ставлення до знань, які були не стільки практичною навичкою, необхідною в повсякденні, скільки умовою особистого вдосконалення.

Водночас важливим елементом самовдосконалення була необхідність пошуку нових знань та імплементація їх в життя. В їхньому середовищі не заборонялося читати періодику та інші, окрім Біблії, книги [6]. В такий спосіб здобувалися нові навички в сфері сільського господарства та агрономії, які підвищували рівень виробництва, здатного конкурувати на ринку.

Чи не найбільше від модернізаційних процесів соціокультурних практик постраждала доволі консервативна сфера святково-обрядової культури. На противагу ортодоксальній традиції з її довгим календарем свят, постів та обрядів, пізньопротестантська практика на початковому етапі взагалі вимовилась від будь-якої обрядовості, а святкування обмежилися лише трьома головними біблійними святами: Різдвом, Великоднем та Трійцею [7, с.191]. Тоді як всі ніші святкові дні окрім неділі вважалися робочими, що з одного боку породжувало конфлікти, а з іншого – підвищувало трудовий коефіцієнт корисної дії. Водночас дотримання власних релігійних норм формувало внутрішню дисципліну та підкреслювало окремішність спільнот.

Трансформація релігійних практик безпосередньо позначилася і на економічній поведінці громад, адже нове розуміння праці та господарювання стало невід'ємною складовою протестантської етики. Важливу роль в цьому відіграла селянська реформа 1861 р та зміна в економічній політиці Російської імперії. Відмінності у ставленні до свят породжувало нові соціально-економічні відносини, які ґрунтувалися на принципах працьовитості, ощадливості, чесності та особистої відповідальності за виконану роботу. Праця була способом християнського служіння, і лише в другу чергу – засобом фінансової стабільності. Адже всі справи слід було робити «як для Господа», тобто самовіддано. Це спонукало до трудової дисципліни, відповідального використання наявних ресурсів та раціоналізму у веденні господарства.

Ті спільноти Київської губернії, які мали вигідне економічне положення і розміщувалися на великих логістичних розв'язках створювали нові бізнес моделі, зокрема скуповували в місцевого населення предмети виробництва задля перепродажу на Півдні України [8]. Нова економічна політика виливалась у прокладання торгівельних ланцюжків, ведення культури дрібного бізнесу, формування цінової політики, що в свою чергу спонукало до покращення взаємин між представниками різних релігійних спільнот. В такий спосіб, пізньопротестантська трудова етика стала одним із чинників модернізації економічної культури селянства, сприяючи поширенню нових моделей господарювання та відповідального ставлення до праці.

Економічні зміни не існували ізольовано, а поступово відображалися у повсякденному житті, сімейних взаєминах та побутовій культурі членів громад. Всі ці соціокультурні моделі призвели до змін у повсякденному житті та родинних відносинах. Чи не найбільшу зміну в цьому плані відігравали зміни в ставленні до алкоголю та тютюнових виробів. Якщо на початковому етапі питання пияцтва мало глибокий соціальний відтинок, то з появою пізнього протестантизму воно здобуло і релігійне забарвлення [9]. Будь-яке релігійне свято, незалежно від духовного змісту, обов'язково завершувалось у корчмі бійками, а вдома – родинними драмами. Вихід із цього «зачарованого кола» був в альтернативному способі життя – новій духовній практиці.

Пізньопротестанстька етика відрізнялася культурою дисципліни, регламентацією побуту та прагненням до узгодження щоденної поведінки з текстами Святого Письма. Особливий акцент був сконцентрований на тверезому способу життя, особистій моральній відповідальності та дотриманню всіх правил і норм поводження з рідними та оточуючими. Статус жінки був вищим, адже вона брала участь в ухваленні рішень, користуючись правом голосу. Таким чином, трансформація повсякденних практик проявлялася не лише у зміні релігійних переконань, а й у переосмисленні сімейного життя, ставлення до праці та шкідливих звичок. Саме через ці повсякденні зміни пізньопротестантські громади стали одним із середовищ формування нових соціокультурних практик українського селянства.

Відносини громад із урядовою вертикаллю та духовенством супроводжувалися релігійними переслідуваннями. Жандармський нагляд, заборони проведення богослужінь і здійснення обрядів, арешти лідерів, судові процеси над ними з послідуючим засланням стали інструментом боротьби з новою моделлю життя українського селянства. Однак всі ці заходи в купі не призвели до бажаного ефекту, громади продовжували функціонувати і здійснювати свою місіонерську діяльність.

Саме відмова від виконання існуючих порядків, організація власних спільнот, забезпечення особистих релігійних потреб та збереження конфесійної ідентичності всупереч адміністративним заборонам були проявами релігійного протесту. Така поведінка не мала політичного характеру, однак стала формою цивільного спротиву державній політиці, спрямованій на обмеження свободи віросповідання.

Реакцією пізньопротестантських спільнот на релігійні утиски став ненасильницький протест, що дав старт новій формі боротьби з державними інституціями. Проведення нелегальних богослужінь, поширення релігійної літератури, відмова зрікатися власних переконань тощо.

Проте цей спротив не обмежувався захисними методами, а й мав наступальну дію, в тому числі через релігійні диспути із духовенством та бесіди із оточуючим населенням, а також через написання листів до можновладців [10] та захист під час судових процесів [11]. З іншого

боку проявлялась взаємодопомога членів громад у зборі коштів для сімей засуджених, оплаті юридичної допомоги, матеріальному забезпеченні постраждалих від переслідувань та підтримці засланих одновірців [7, с.188]. Такі практики не лише зміцнювали внутрішню єдність громад, а й формували нові моделі самоорганізації українського селянства.

Висновки. Життєдіяльність пізньопротестантських громад Херсонської та Київської губерній супроводжувалась не лише зміною їх світогляду, в тому числі релігійних практик та духовних цінностей, а й трансформацією повсякдення, відносин у родині, відношення до себе та оточуючих, відповідальності за свої вчинки, ставлення до праці, освіти та моральних норм поведінки. Інколи вони залежали від внутрішніх чинників, таких як особисті переконання, віровчення громади, тексти Святого Письма, але почасти і від зовнішніх – системи внутрішньо громадського дисциплінування, засудження з боку православного населення тощо.

Однак в кінцевому результаті це призводило до появи нових моделей, які, очевидно, стикалися зі спротивом з боку урядової вертикалі, православного духовенства та місцевого населення. Саме масовий спротив і ненасильницький протест, який виливався у написання звернень до губернаторів та генерал-губернаторів, диспути на сільських сходах, протистояння в бесідах з священством благочинного та митрополичого рангів дав змогу громадам не зникнути назавжди, а зберегти свою власну модель життя. Тому дослідження пізньопротестантських громад крізь призму соціокультурних практик дає можливість оцінити їх місце в історії українського селянства та роль у творенні нових форм суспільного життя.

Сьогодні досвід пізньопротестантських громад становить важливу складову історичної пам'яті України. Він демонструє, що боротьба за свободу совісті здійснювалася не лише шляхом відкритого протистояння, а й через щоденне відстоювання права на власні релігійні переконання, взаємну підтримку та збереження громадської єдності. Саме тому історія пізнього протестантизму є важливим прикладом того, як релігійні спільноти ставали осередками формування нових соціокультурних практик українського селянства в умовах модернізаційних змін середини XIX – початку XX ст.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту не використовувалися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Отечественные записки. 1878. № 3, с. 200-230
2. Вестник Европы. Том. IV, июль, 1881, с.320
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, Ф.442, Оп.532, Спр.202, Арк. 15-17
4. Київські єпархіальні відомості, 15 лютого 1883, №3, с.70
5. Київські єпархіальні відомості, 28 січня 1881, №4, с.4
6. Вера и разум, 1886, №20, Октябрь, кн.2, с.402
7. Рождественський А.В. Южнорусский штундизм. Санкт-Петербург, 1889. 295 с., с.174
8. Церковные ведомости 3 февраля 1890 г., №6, с.187-191
9. Русский вестник, Москва, Март, 1884, с.12
10. Кравчук Б. Письмові прохання пізньопротестантських громад Херсонщини та Київщини другої половини XIX ст. до губернаторів та генерал-губернаторів: причини, особливості, результати. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2025. № 84. Т. 1. 18-24. https://doi.org/10.24919/2308-4863/84-1-3
11. Херсонські єпархіальні відомості, 1 березня 1821, №5, с.150-151

REFERENCES

1. Otechestvennye zapiski. (1878). 3, 200–230.
2. Vestnik Evropy. (1881). 4 (July), 320
3. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy). F. 442, Op. 532, Spr. 202, Ark. 15–17.
4. Kyivski yeparkhialni vidomosti. (1883). No. 3 (February 15), 70.
5. Kyivski yeparkhialni vidomosti. (1881). No. 4 (January 28), 4.

6. Vera i razum. (1886). No. 20, Book 2 (October), 402.
7. Rozhdestvenskii, A. V. (1889). Yuzhnorusskii shtundizm [South Russian Stundism]. Saint Petersburg.
8. Tserkovnye vedomosti. (1890). No. 6 (February 3), 187–191.
9. Russkii vestnik. (1884). (March), 12.
10. Kravchuk, B. (2025). Pysmovi prokhannia piznoprotestantskykh hromad Khersonshchyny ta Kyivshchyny druhoi polovyny XIX st. do hubernatoriv ta heneral-hubernatoriv: prychyny, osoblyvosti, rezultaty [Written petitions of the late Protestant communities of Kherson and Kyiv regions in the second half of the nineteenth century to governors and governor-generals: Causes, features and outcomes]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 84(1), 18–24. https://doi.org/10.24919/2308-4863/84-1-3
11. Khersonski yeparkhialni vidomosti. (1891). No. 5 (March 1), 150–151.

Kravchuk Bohdan Vasylovych
Postgraduate Student at the Department of History, Archaeology and Teaching Methods
Kherson State University
14, Shevchenko str., Ivano-Frankivsk, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1052-7223

LATE PROTESTANT COMMUNITIES OF THE KHERSON AND KYIV PROVINCES AS A SPACE FOR THE MODERNIZATION OF THE SOCIOCULTURAL PRACTICES OF THE UKRAINIAN PEASANTRY

Relevance. *The study of the history of Late Protestantism in the Kherson and Kyiv provinces during the second half of the nineteenth and the early twentieth centuries encourages a reconsideration of the role of religious communities in the transformation of the Ukrainian peasantry. Most scholars have focused primarily on the causes and preconditions of the emergence of Late Protestantism, as well as on its confessional evolution. However, this religious movement cannot be examined separately from the society in which it developed. Therefore, it is important to investigate how Late Protestantism influenced the formation of new patterns of social interaction, everyday life, and value orientations among the Ukrainian peasantry. This requires considering Late Protestant communities not only as religious institutions but also as a social environment that shaped new sociocultural practices. These practices reflected the broader modernization processes that took place in the Russian Empire during the second half of the nineteenth century.*

Purpose*. The purpose of the study is to examine the role of late Protestant communities in the Kherson and Kyiv provinces in the formation of new socio-cultural practices among the Ukrainian peasantry under the conditions of modernization in the second half of the nineteenth century.*

Methods. *The research is based on modernization theory, which makes it possible to analyze the social transformations of the Ukrainian peasantry that became one of the factors contributing to the emergence and spread of Late Protestantism in the Ukrainian lands. The approaches of social history and the history of everyday life were employed to investigate transformations in family and interpersonal relations, work ethics, lifestyle, and community self-organization within Late Protestant communities.*

Results. *The study demonstrates that the emergence of Late Protestant communities took place within the broader context of the transformation of socio-economic relations and modernization processes in Southern Ukraine (Kherson region) and the Right-Bank Ukraine (Kyiv region). It has been established that these communities became a space for the formation of new sociocultural practices among the Ukrainian peasantry. These practices were reflected in the establishment of new principles of work ethics, the spread of literacy through biblical education, the development of charity and humanitarian assistance, community self-organization, and changes in everyday life and family relations. It has also been found that conflicts with state authorities, the Orthodox clergy, and the local population were accompanied by religious discrimination and persecution. Nevertheless, the nonviolent and relatively widespread resistance of these communities enabled them to preserve their development and maintain their confessional identity. The study substantiates that the historical experience of Late Protestant communities constitutes an important component of Ukraine's historical memory.*

Key words: *Ukrainian peasantry, Southern Ukraine, Kherson and Kyiv regions, socio-economic relations, economic policy, modernization, everyday life, protest, mass resistance, religious persecution, historical memory.*

Дата першого надходження статті до видання: 05.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 02.11.2026